

УДК 82-311.6+801

АЛЮЗІЇ В ІСТОРИЧНІЙ ПРОЗІ ЮРІЯ МУШКЕТИКА

Надія Павлюк, викладач

*Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського, м. Одеса
pavlyuknadya@gmail.com*

У статті досліджуються інтертекстуальні відношення в історичній прозі Ю. Мушкетика на рівні імпліцитної та експліцитної алюзії. Проаналізовано літературні та біблійні мотиви, а також асоціативні зв'язки творів автора з іншими художніми текстами, що надають їм подвійності смислу у тісному взаємозв'язку з традиціями минулого.

Ключові слова: історична проза, інтертекстуальність, алюзія, мотив.

Відкритість художнього тексту зумовлює його взаємозв'язок з іншими текстами через різноманітні цитати, алюзії, епіграфи, ремінісценції тощо, що складають основу інтертекстуальності. Поняття інтертекстуальності, зміст та сутність терміна, особливості типології інтертекстуальних зв'язків та відношень є предметом зацікавлення вітчизняних і зарубіжних дослідників (Л. Біловус, Ж. Женетта, О. Жолковського, Н. Корабльової, Ю. Крістєвої, З. Мігосек, І. Смірнова, Н. Фатєєвої тощо). Думка науковця Н. Корабльової з приводу того, що будь-який текст — це «...частина загального культурного тексту...», який «...є результатом засвоєння та трансформації іншого тексту» [4, с. 239], ґрунтується на концепції інтертекстуальності французького вченого Р. Барта: «Кожний текст виступає як інтертекст; інші тексти існують у ньому на різних рівнях у більш чи менш пізнаваних формах <...> бо завжди до тексту й навколо нього існує мова» [1, с. 415]. Як бачимо, інтертекстуальність — явище багатогранне, в основу якого покладена взаємодія великої кількості текстів на імпліцитному та експліцитному рівнях.

Жанрові модифікації історичного роману та повісті ХХ — початку ХХІ ст. вплинули на розширення не лише зовнішніх, але й внутрішніх можливостей художнього тексту. У зв'язку з цим в історичній прозі відомого українського письменника Ю. Мушкетика спостерігаємо феномен міжтекстової взаємодії, який маємо на меті дослідити у зазначеній статті.

Одним із найпоширеніших інтертекстуальних зв'язків в історичній романістиці автора є алюзія — «запозичення певних елементів

претексту, за якими відбувається їх впізнавання в тексті-реципієнті, де і здійснюється їх предикація» [14, с. 128]. Особливість алюзії «...полягає в непрямому відсиланні до літературних текстів, що особливим чином змушує працювати пам'ять читача» [12]. Функцію наслідуваного елемента може виконувати сюжет, образ, мотив іншого твору. Тобто алюзія — це своєрідний натяк, відсилання до певного літературного твору чи іншого культурного надбання.

У творах Ю. Мушкетика помітною є художня рецепція біблійної легенди про братовбивство, що є досить поширеною в українській літературі. Вона покладена в основу творів І. Франка «Смерть Каїна», О. Кобилянської «Земля», Ю. Яновського «Вершники», О. Забужко «Казка про калинову сопілку» тощо. Однак Ю. Мушкетик не «дописує» загальновідомий сюжет, а переосмислює його в контексті історичних подій періоду Руїни. У листі до Івана Самойловича кошовий отаман Сірко, дорікаючи гетьманові, згадує про трагічний момент у житті Авеля та Каїна: «Так, власний ти є погубитель... сьогобічної України <...> Хто тільки, жорстокосердя твоє побачивши, може до тебе прихилитися з приязню і зичливістю? І якщо єдиного праведного Авеля кров волала од землі до Бога про помсту Каїнові, то що гадаєш, скількох і скількох братів наших, православних християн, пролітая по твоїй причині кров не буде на тебе скаржитися і в Господа-Творця свого, судії праведного, просити справедливості?» [10, с. 333]). Ці слова є своєрідним криком душі Івана Сірка, адресовані вони не лише Самойловичу, а всім тим, хто сів розбрат серед українців. Відгомін старозавітного сюжету зустрічаємо і в повісті «Ніч без світання» [8, с. 51], і в романі «На брата брат» [7, с. 5]. Алюзія до біблійної легенди в зазначених текстах є своєрідним узагальненням діяльності гетьманів, а образ Каїна, з ім'ям якого асоціюються заздрість, вбивство та непокора, автором ні на кого конкретно не накладається, лише констатується факт злочину проти України та українців, що породжує багато філософських, національних та політичних питань. Як бачимо, письменник застосовує мотив братовбивства до площини як сімейно-побутових стосунків («На брата брат»), так й історичних подій («Яса», «Ніч без світання»).

В основу історичного роману «Гетьманський скарб» покладено трансформований прозаїком біблійний мотив про Павла та Петра. Так, чернігівський полковник Павло Полуботок та російський цар Петро I названі апостольськими іменами, проте вони є носіями

різних ідей: «...стояли вони один насупроти другого, грішні, як і всі люди, та не однаковою мірою» [6, с. 104]. Контраст у змалюванні аналізованих образів підсилюється протистоянням їх позицій та зображенням мученицької смерті Полуботка. У сюжетній лінії Івана Сулими, починаючи з подорожі у світ широкий, простежується біблійний мотив про блудного сина: «На лавах — сукняні налабочники, на стіні картина «Блудний син». В цю мить я позаздрив блудному синові: він свої митарства вже відбув... А моя путь — вся попереду...» [6, с. 135]. Шлях героя був тернистий, сповнений різноманітних випробувань, труднощів та пригод.

Застосування мотиву про євшан-зілля помітно в одному з епізодів роману «Яса», коли під час нападу на Туреччину Мокій Сироватка випадково зустрів зрадника Марка Ногайця. Ю. Мушкетик оригінально інтерпретує загальновідомий сюжет: тютюновий дим, неначе євшан-зілля, викликає в пам'яті Марка найболючіші спогади: «Солодкий запах диму залоскотав Маркові ніздрі... І враз з тим димом ввійшло щось болюче, до щему близьке, й він заплющив очі. Він міцно стиснув зуби, аби не закричати, і вже не почув сліз, що котилися з очей і губилися в густій чорній бороді. Вперше після татарського полону текли з його очей щирі сльози» [11, с. 233]. Описаний момент у творі є своєрідним межовим психологічним напруженням у розкритті образу Марка, боротьбою двох його сутностей: морально деградованої особистості та людини ще здатної розкаятися.

Діалог між текстами різних культур прочитується у «Погоні» на рівні конструювання одного з епізодів роману, в основі якого — фаустівський мотив. У творі за щасливе, багате життя («Палац, варта, виїзди, полювання...» [9, с. 360]) чорт вимагає не душу Семена, як Мефістофель із роману Й. Гете «Фауст», а сенс життя — бути запопощем, оберігати рідний край: «Та це ж... більше за все. — Говорить Білобилка. — За мене, за мою душу. За всіх нас» [9, с. 361].

Проаналізовані вище інтертекстові смисли є алюзіями з атрибуцією, тобто в них легко впізнаються закодовані, навіть інколи трансформовані автором загальновідомі сюжети та мотиви. Проте історична проза Ю. Мушкетика також насичена імпліцитними натяками на інші твори на сюжетно-композиційному, тематичному та образотворчому рівнях. Так, на початку повісті «Ніч без світання» під час зображення передсмертних хвилин життя Б. Хмельницького подано його монолог з приводу пройденого складного життєвого шляху.

У цьому епізоді проглядається співвіднесення з романом П. Загребельного «Я, Богдан», написаним у вигляді монологу-сповіді Хмельницького на передсмертному одрі. Проблема боротьби з тоталітарною системою, змальованою Ю. Мушкетиком у романі «Прийдімо, вклонімося...», інтертекстуально споріднена з твором І. Багряного «Сад Гетсиманський», проте розгортання конфлікту, зображення образів головних персонажів — Олега Зайченка, який, потрапивши під коліщата радянського режиму, зламався та відступив, та Андрія Чумака, який зумів протистояти системі ціною власного життя, — опозиційно різняться.

У «Погоні» зображено ексекують над жінкою Мальвою, яку вважали відьмою: «Я зупинив коня й розглядався. Мене охопили подивування й тривога. Під тополями стояв обкладений кулями очерету й хмизом віз, на возі сиділа жінка в чорній, насунутій на очі хустці <...> Баба несла в черепочку жар. І ось уже чоловік у літнику вихопив у неї черепок, підсунув під очерет <...>

— За віщо це її? — запитав чоловіка...

— Відьма. Скрізь ідуть дощі, а в нас хоч би капнуло... Сама бачила, як тримала у церкві свічку вогнем униз... І звізди з неба знімає, під коробку мучну кладе» [9, с. 241]. Цей уривок роману Ю. Мушкетика інтертекстуально наближений до повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма», у якій сотник Забрюха за намовлянням писаря Пістряка дав згоду перевірити відьом водою, тому що вони «... заворяють хляби небесні і воспрещають дождеві орошати землю...» [3, с. 168]. Зазначені епізоди творів відрізняються глибиною соціального конфлікту: якщо у повісті «Конотопська відьма» розправа над відьмами зумовлена егоїстичними, користоловними намірами писаря Пістряка скинути з посади сотника Забрюха та зайняти його місце, то в романі «Погоня» знищення відьми є відлунням міфологічного світобачення людей. На цій міжтекстовій взаємодії наголошує і Л. Ромащенко, зазначаючи: «Химерність роману Ю. Мушкетика своїм корінням сягає «Вечорів на хуторі поблизу Диканьки» М. Гоголя... Рівночасно тут можна помітити зв'язок із традицією «Конотопської відьми» Г. Квітки-Основ'яненка...» [13, с. 249]. Фантастичність, яка у М. Гоголя виражається через народні повір'я, мотиви, казкові події, в історичній прозі Ю. Мушкетика, передусім, конкретизується розповідями про нечисту силу («Ніч без світання», «Яса») або безпосередніми зустрічами з нею («Погоня»). У «Погоні» чорт є другоряд-

ним персонажем, він неодноразово з'являється у складні моменти подорожі Семена Білокобилки. «Борода сива, цапина, а пика майже людська... Очі знову ж таки свинячі... І роги... Не роги, а паничі, як у найкращого цапа, ще й із загогулинами... Жупан на ньому тузинковий, шаровари шовкові <...> Хвоста не видко, мати, заховав його у шаровари» [9, с. 194], — такий опис чорта подає Ю. Мушкетик у романі, хоча на сторінках твору він виглядає то дідичем, то панком. Насичений текст роману, як і текст повісті М. Гоголя «Вечори на хуторі поблизу Диканьки», й іншою нечистою силою (відьми, біси): «Дві загонисті відьми з реготом спускалися на голих сідницях по м'якій моховій подушці з високої клуні, й реготу того не було чути, а два хвацькі голі біси ловили їх унизу, й старий дідько для чогось колотив тичиною в криниці...» [9, с. 302]. Інтертекстуальна спорідненість творів простежується на рівні створення образів фантастичних персонажів, наявність яких впливає на специфіку світосприйняття людей.

Семен Білокобилка, на думку дослідниці Л. Ромашенко, «...є ніби літературним двійником козака Мамає з роману О. Ільченка... «Козацькому роду нема переводу» [13, с. 250]. Описи зовнішності Білокобилки («У полотняній, розхристаній сорочці, яка відкривала міцні, гейби бронзові груди... міцний, наче врослий у землю дубовий корч... довкруг лисини — густа шітка темно-русого чуперу... а ще — гострі, неначе ножі, брови, й під ними сірі, пронизливі, трохи хитруваті... темні в зіницях очі, які свідчили — чоловік побачив світа, побував на коні й під конем. У лівому вусі блищала срібна сережка» [9, с. 140]) та козака Мамає («...знанацька виник невеличкий, кругленький, вельми кремезний і легкий чоловічок — у голубому, без окрас, запорозькому жупані, з важкою золотою сергою в пипці лівого вуха...» [2, с. 54]) мають спільний атрибут — сережку, доторкнувшись до якої, «...і туга відлітає, й прибуває сили» [9, с. 171]. Семена, як і Мамає, побратими вважають характерником, якому «...й смерть не страшна...» [9, с. 157]. Ю. Мушкетик у романі «Погоня» продовжує традиції О. Ільченка, створюючи образ мандрівного запорожця, який, як і козак Мамає, є своєрідним втіленням українського національного характеру, волелюбності та невмирущості народу [2, с. 83].

Опис зустрічі з вовком зближує роман «Яса» Ю. Мушкетика на рівні інтертексту з оповіданням Дж. Лондона «Любов до життя». Лаврін Перехрест, сам на сам опинившись з вовчою зграєю, розумів, що «...він — їхня здобич і вже не втече. Холодні мурахи побігли Лаврінкові

по спині, вище, вище, по шиї, вже ворушилися на голові, й чуб спинався корчами. Але це були не тільки мурахи страху, а й злості, відчаю останньої боротьби. Він ішов просто на вовків» [10, с. 408]. Неймовірна жага до життя, нереальна сила волі змушують персонажів творів боротися до останнього: «Ікла злегка стиснулись, потім здушили руку дужче, вовк зібрав усю силу, намагаючись устроїти зуби... Але й людина чекала довго: рука здушила вовчу щелепу. <...> Тоді він притиснувся обличчям до вовчої горлянки, намагаючись прокусити її. Рот забився шерстю. Минуло півгодини, і чоловік відчув, як у горло потік теплий струмочок» [5, с. 129–130]. Ю. Мушкетик, як і Дж. Лондон, який зображує боротьбу знесиленого золотошукача та хворого вовка, використовує гіперболу, щоб показати сміливість юнака, його силу, збільшену страхом: «...він відчув у руці таку силу, такий запал, що вже не стримався, ступив уперед, нахилився й щосили махнув шаблею. Зграя відринула, завила... А на снігу лишилася велика чорна лапа...» [10, с. 409]. Тож непереборне бажання жити допомагає персонажам творів Ю. Мушкетика та Дж. Лондона кинути виклик смерті.

Як бачимо, історичну прозу Ю. Мушкетика визначає взаємопроникнення різноманітних текстів та мотивів на рівні імпліцитної та експліцитної алюзії. Натяки на загальновідомі літературні (мотив про євшан-зілля («Яса»), фаустівський мотив («Погоня») та біблійні мотиви (легенда про Каїна та Авеля («Яса», «На брата брат», «Ніч без світання»), легенда про Павла та Петра, про Блудного сина («Гетьманський скарб»)) створюють в історичному епосі митця двоплановість оповіді, що ґрунтується на органічному поєднанні конкретної ситуації та глибокого ідейного підтексту, тоді як інтертекстуальна спорідненість текстів автора з художніми творами інших письменників, орієнтуючись на зв'язок з національним та світовим культурно-історичним надбанням, відіграє вагомий роль у процесі характеротворення, передавання атмосфери зображуваного та є важливим сюжетотвірним елементом.

Жанрові модифікації творів на історичну тему помітно розширили спектр поетикального аналізу на рівні інтертекстуальних сплетень, тому алюзія є лише одним із складових елементів інтертекстуальної парадигми історичної прози Ю. Мушкетика, саме її оригінальність зумовлює перспективу подальшого дослідження у цьому напрямку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барт Р. От произведения к тексту / Р. Барт // Барт Р. Избранные работы : Семиотика. Поэтика. — М. : Прогресс, 1989. — С. 413–423.
2. Льченко О. Твори : у 2 т. / О. Льченко. — Київ : Дніпро, 1979. — Т. 1 : Ко-зацькому роду нема переводу, або Мамай і Чужа Молодиця : [роман]. — 692 с.
3. Квітка-Основ'яненко Г. «Конотопська відьма» та інші твори / Г. Квітка-Основ'яненко. — Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2008. — 416 с.
4. Кораблева Н. Интертекстуальность и интертекст (роман А. Битова «Пушкинский дом» в зеркале постмодернизма) / Н. Кораблева // Язык и культура : третья международная конференция: [тезисы докладов]. — Київ : Collegium, 1994. — С. 239–240.
5. Лондон Дж. Твори : у 2 т. / Дж. Лондон. — Т. 2 : Оповідання. — Київ : Дніпро, 1986. — 583 с.
6. Мушкетик Ю. Гетьманський скарб / Ю. Мушкетик. — Харків : Фоліо, 2007. — 415 с.
7. Мушкетик Ю. На брата брат / Ю. Мушкетик. — Харків : Фоліо, 2007. — 317 с.
8. Мушкетик Ю. Ніч без світання / Ю. Мушкетик // Київ. — 2011. — № 7–8. — С. 48–87.
9. Мушкетик Ю. Погоня / Ю. Мушкетик // Мушкетик Ю. Останній гетьман. Погоня. — Харків : Фоліо, 2011. — С. 137–373.
10. Мушкетик Ю. Яса: Розд. 1–17 / Ю. Мушкетик. — Харків : Фоліо, 2006. — 415 с.
11. Мушкетик Ю. Яса: Розд. 18–33 / Ю. Мушкетик. — Харків : Фоліо, 2006. — 415 с.
12. Пьеге-Гро Н. Введение в теорию интертекстуальности [Электронный ресурс] / Н. Пьеге-Гро; [пер. с фр. ; общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова]. — М. : Издательство ЛКИ, 2008. — 240 с. — Режим доступа : <http://abuss.narod.ru/Biblio/piegegro.htm>
13. Ромащенко Л. Жанрово-стильовий розвиток сучасної історичної прози : Основні напрями художнього руху : [монографія] / Л. Ромащенко. — Черкаси : Вид-во Черкаського держ. ун-ту ім. Б. Хмельницького, 2003. — 388 с.
14. Фатеева Н. Контрапункт интертекстуальности, или Интертекст в мире текстов / Н. Фатеева. — М. : Агар, 2000. — 280 с.

АЛЛЮЗИИ В ИСТОРИЧЕСКОЙ ПРОЗЕ ЮРИЯ МУШКЕТИКА

Надежда Павлюк, преподаватель

*Южноукраинский национальный педагогический университет
имени К. Д. Ушинского, г. Одесса*

В статье исследуются интертекстуальные отношения в исторической прозе Ю. Мушкетика на уровне имплицитной и эксплицитной аллюзии. Проанализированы литературные и библейские мотивы, а также ассоциативные связи произведений автора с другими художественными текстами, которые характеризуются двойственностью смысла в тесной взаимосвязи с традициями прошлого.

Ключевые слова: историческая проза, интертекстуальность, аллюзия, мотив.

ALLUSIONS IN YURI MUSHKETYK'S HISTORICAL PROSE

Nadiya Pavlyuk, teacher

South State National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky, Ukraine

Genre modifications of the historical novel and story of XX — early XXI century influenced to the expansion of not only external, but also internal capacity of a literary text. In this regard, the historical prose of famous Ukrainian writer Yu. Mushketyk observe the phenomenon of the interaction between the texts. In connection with it the article is devoted to a detailed study of intertextual relations in Yu. Mushketyk's historical prose on the level of allusions. The function of the inherited element may execute the plot, the character or the other work's motive. That's why an allusion is a kind of hint, a reference to a literary work of the cultural heritage.

The study found that the interpenetration of various texts and motives at the level of implicit and explicit allusions identifies the author's historical works.

The writer masterfully interprets well known motives of Bible (the legend about Cain and Abel («Yasa»), «Brother against brother», «Night without the dawn»), the legend about Paul and Peter, of the prodigal son («Hetman's treasure»)) and literary (motive about yevshan-herb («Yasa»), Faust motive («Pursuit»)) characters. He reinterprets them masterfully in the context of epy recreated historical events. It is observed that the hints of these motives create in the autor's historical narrative duality of story, based on the organic combination of the specific situation and the deep subtext.

In addition, the intertextual relationship of the author's texts with the works of other writers on the plot-compositional, thematic and visual levels are observed in Yu. Mushketyk's novels and stories. The intertextual assimilation to other works, such as artistic texts of I. Bahrianyi, P. Zagrebelniy, G. Kvitka-Osnovyanenko, M. Gogol and so on helps to deeper reveal the artistic reality, to understand the human relations in philosophical and psychological keys and to grasp the vital problems of Ukrainian history. The associative relations of this plan, focusing on the relationship with national and world cultural and historical heritage, play a significant role in the process of characters' creation, the transmission of the atmosphere of the depicted events, and they are the important plot's elements.

The allusions give the writer's works a sense of duality and the certain encryption of depicted events in close relationship with the traditions of the pasts.

Key words: *historical fiction, intertextuality, allusions, motive.*

REFERENCES

1. Bart, R. (1989), *Ot proyzvedeniya k tekstu* [From work to the text], Moscow, Prohress [in Russian].
2. Ilchenko, O. (1979), *Tvory: Kozatskomu rodu nema perevodu, abo Mamai i Chuzha Molodytsia* [Cossacks kin never or Mamai and an alien woman], Kyiv, Dnipro [in Ukrainian].
3. Kvitka-Osnovianenko, H. (2008), «Konotopska vidma», Donetsk [in Ukrainian].
4. Korableva, N. (1994), *Intertekstual'nost' i intertekst (roman A. Bitova «Pushkinskij dom» v zerkale postmodernizma)* [Intertextuality and intertext (A. Bitov's novel «Pushkin's House» in the mirror of postmodernism)], Kiiiv, Collegium [in Russian].
5. London, Dzh. (1986), *Tvory* [Works], Kyiv, Dnipro [in Ukrainian].
6. Mushketyk, Yu. (2007), *Hetmanskyi skarb* [The Hetman's treasure], Kharkiv, Folio [in Ukrainian].
7. Mushketyk, Yu. (2007), *Na brata brat* [Brother against brother], Kharkiv, Folio [in Ukrainian].
8. Mushketyk, Yu. (2011), *Nich bez svitannia* [Night without dawn] [in Ukrainian].
9. Mushketyk, Yu. (2011), *Pohonia* [The pursuit], Kharkiv, Folio [in Ukrainian].
10. Mushketyk, Yu. (2006), *Yasa: Rozd. 1–17* [Yasa], Kharkiv, Folio [in Ukrainian].
11. Mushketyk, Yu. (2006), *Yasa: Rozd. 18–33* [Yasa], Kharkiv, Folio [in Ukrainian].
12. P'ege-Gro, N. (2008), *Vvedenie v teoriyu intertekstual'nosti* [Introduction to the theory of intertextuality], Moscow [in Russian].
13. Romashchenko, L. (2003), *Zhanrovo-stylovyi rozvytok suchasnoi istorychnoi prozy : Osnovni napriamy khudozhnoho rukhu* [Genre and stylistic development of modern historical prose], Cherkasy [in Ukrainian].
14. Fateeva, N. (2000), *Kontrapunkt intertekstual'nosti, ili intertekst v mire tekstov* [Counterpoint of intertextuality, or intertext in the world of texts], Moscow [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 4 березня 2017 р.